

6. Prais, S.J. Mathematical Notes on the Quantity Theory of Money in an Economy // Staff Papers, International Monetary Fund (Washington, D.C.). – Vol. 8 (May 1961). – Pp. 212–226.

7. Robichek, E. Walter. Financial Programming Exercises of the International Monetary Fund in Latin America // Address to a seminar of Brazilian professors of economics. – Rio de Janeiro, Brazil. – September 20, 1967.

В.А. ПРЕДБОРСЬКИЙ,
д.е.н., професор, НАВС МВС України

Інституціоналізм як плідний напрям дослідження тіньової економіки

Стаття присвячена аналізу спадщини інституціоналізму та неоінституціоналізму як теоретико–методологічного інструмента дослідження сучасної тіньової економіки.

Ключові слова: концепції модернізації незахідних країн, особливості традиційної урбанізації, трансакційні витрати легальної та нелегальної діяльності, механізм самоорганізації тіньової економіки, проблеми недієздатності законів про власність за межами країн Заходу, експоларна структура як засіб стійкості, адаптогенності до перманентних змін та нестабільності.

Статья посвящена анализу наследия институционализма и неоинституционализма как теоретико–методологического инструмента исследования современной теневой экономики.

Ключевые слова: концепции модернизации незападных стран, особенности традиционной урбанизации, трансакционные издержки легальной и нелегальной деятельности, механизм самоорганизации теневой экономики, проблемы недееспособности законов о собственности за пределами стран Запада, эксполарная структура как средство устойчивости, адаптогенности к перманентным изменениям и нестабильности.

The article is devoted to the analysis of institutionalism and neoinstitutionalism as theoretical methodological tool for research of modern shadow economy.

Keywords: conceptions of modernization of unwestern countries, feature of traditional urbanization, transactions costs of legal and illegal activity, mechanism of self-organizing of shadow economy, problems of incompetence of laws on property outside the countries of the west, ex-polar structure as means of stability, adaptability to the permanent changes and instability.

Постановка проблеми. Системна тінізація соціально–економічних відносин тісно зв'язана з дисфункцією державного управління як форма його кризи. Найважливішими факторами посилення цієї кризи виступають неадекватні, хибні політичні та соціально–економічні засоби її подолання. Ця неадекватність протидії викликана, зокрема, недостатньою увагою до особливостей розвитку вітчизняних інституційних процесів. У зв'язку з цим звернення до досягнень інституціоналізму та неоінституціоналізму можуть підсилити

теоретико–методологічний рівень існуючих досліджень тіньової економіки, ефективність заходів економічної політики щодо детінізації економічних процесів, що і становить **мету даної статті.**

Необхідність протидії тіньовій економіці та корупції знайшла відображення у ряді важливих законодавчих, нормативно–правових актів держави, таких як Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» (2011), Указ Президента України «Про Національну програму боротьби з корупцією» (1997, №319/97), Указ Президента України «Про Концепцію боротьби з корупцією на 1998–2005 роки» (1998, №367/98), Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» (2003, №84/2003), проект Державної програми детінізації економіки, комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затвердженої Указом Президента України (2000, №1376/2000), Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» (2005, №1615/2005) тощо, постанови Кабінету Міністрів України з питань відстеження процесів тінізації економіки та розроблення рекомендацій щодо обмеження її зростання.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. До вітчизняних дослідників цих небезпечних соціально–економічних явищ відносяться праці В.Д. Базилевича, А.В. Базиліюка, О.І. Барановського, В.М. Бородюка, Г.С. Буряка, З.С. Варналія, А.С. Гальчинського, С.О. Коваленка, І.І. Мазур, В.О. Мандибурі, О.В. Турчинова та ін. Значний внесок у розробку адміністративно–правових та кримінально–правових аспектів протидії корупції зробили вітчизняні вчені–юристи. В той же час у зв'язку з недостатнім системним вивченням явища тіньової економіки, недостатнім зверненням до накопичених плідних результатів їх вивчення виникає потреба у врахуванні висновків, зокрема інституціоналізму, при аналізі особливостей сучасних вітчизняних проблем тіньових дисфункцій.

Виклад основного матеріалу. На відміну від неокейнсіанських та неокласичних концепцій економічного розвитку, які в переважній мірі орієнтовані на дослідження економіки в параметрах суто прозахідних моделей, інституціоналізм базується на якісно відмінних теоретичних засадах, які дають можливість аналізувати специфічні умови трансформації в

залежних країнах, формування в них у зв'язку з цим суттєвих факторів тінізаційного зростання.

Значний вплив на теорію розвитку «третього світу», започаткування необхідності дослідження та врахування його цивілізаційних особливостей по відношенню до домінуючих західних країн справили ідеї Макса Вебера (1864–1920), перш за все його роботи «Протестантська етика і дух капіталізму» та «Три чистих типи легітимного правління» [1, с. 44–135]. У першій роботі генеза ринкового господарства була безпосередньо зв'язана зі специфікою європейської цивілізації, з унікальністю протестантської ментальності і у зв'язку з цим відмінністю капіталістичної модернізації на Сході, вплив на неї східного традиціоналізму.

У другій роботі М. Вебер здійснив класифікацію основних («ідеальних») типів правління з урахуванням особливостей їх цивілізаційної основи: раціонально-легальний – на законодавчому забезпеченні раціонального права, традиційний – на наявності розвинутих традиційних норм поведінки суспільства, що охоплюють великі історичні відрізки часу, харизматичний – на відданості особі лідера, вірі в його унікальні здібності та можливості. Дослідження цих трьох «ідеальних» типів правління дозволило не тільки викрити їх принципову різницю, а й обґрунтувати необхідність для підвищення ефективності суспільної функції правління, уникнення її дисфункції (тінізації) вибору в модернізаційних моделях більш цивілізаційно-адекватних моделей, особливо що стосуються незалежних країн, таких як афро-азійський світ.

Великий внесок у теорію множинності цивілізацій зробив відомий англійський культуролог А. Тойнбі (1898–1975). Він дав визначення цивілізації з урахуванням її зовнішнього контуру відносин взаємодії з іншими цивілізаціями: «Цивілізації – це цілості, чиї частини відповідають одна одній і взаємно впливають одна на одну» [2]. Країни Заходу, за Тойнбі, за сукупністю історичних обставин, за основними соціально-економічними характеристиками розвитку відповідають одна одній і в той же час впливають на сусідів. Однак якщо Захід як особлива цивілізація впливає на навколишній світ, то й навколишній світ має впливати на Захід, зокрема у зв'язку з цим мова має йти про східноєвропейську цивілізацію.

Великий вплив на розвиток соціально-економічних ідей щодо трансформації залежних країн мали роботи Карла Мюрдаля (1898–1987). У 1968 році в Нью-Йорку вийшла його трьохтомна монографія «Азійська драма. Дослідження бідності народів», в якій автор підкреслює протилежність предмету дослідження вчених-інституціоналістів, які звернули увагу на проблему особливості економіки залежних країн, і класиків буржуазної політичної економії. Як безпосередній об'єкт дослідження були вибрані країни Південної і Південно-Східної Азії (Індія, Пакистан, Шрі-Ланка, Бірма, Таїланд, Малайзія, Філіппіни, Індонезія).

Наукова концепція «азійської драми» К. Мюрдаля виникла як суб'єктивне усвідомлення проблем, які виникли в процесі модернізації країн-об'єктів аналізу у зв'язку з реалізацією при-

цьому прозахідних моделей розвитку. Слаборозвинутість має сприйматися не як зло, яке можна швидко подолати в параметрах вестернізації, а як драма, яка є наслідком неврахування особливостей цих країн у західних рецептах модернізації. Носієм цього усвідомлення є, перш за все, інтелігенція цих країн, яка першою усвідомила принциповий розрив між західним-домінуючим і східним-залежним суспільствами, глибокий кризовий стан суспільства як наслідок інфільтрації шматків західного капіталізму в соціально-економічну структуру східних країн як наслідок вестернізації, необхідність розробки своєї власної стратегії і тактики вирішення складних практичних проблем реформування. А це вимагало для здійснення цілей модернізації особливого відношення до національного культурного спадку, національних традицій суспільства, на яких воно історично зростало і носієм яких воно є.

Дослідження К. Мюрдаля побудовано на різкій критиці західного підходу до аналізу «третього світу»: його методологічна хибність виявляється в тому, що воно намагається перенести реалії західного суспільства на суспільство східне. На практиці це виявляється у розбудові анклавної економіки – вузького сегмента вестернізованої національної економіки, більш зв'язаної із зовнішнім, а не з внутрішнім ринком, яка має цілий ряд тінювих ефектів.

Мюрдаль докладно зупиняється на ідеології та значенні планування як інструменті реалізації державної політики для залежних країн. Вчений відмічає, що хоча у всіх країнах регіону планування мало тенденцію розвиватися в бік соціального й економічного радикалізму, його фактичне застосування не призвело до зменшення економічної нерівності і послаблення концентрації економічної влади [3, с. 181].

Найважливішого значення для дослідження тінювих процесів (у тому числі і в Україні), вивчення закономірностей накопичення тінізаційних протиріч у залежних країнах мають праці представника неінституціоналізму Ернандо де Сота.

У 1989 році вийшла у світ книга цього перуанського економіста «Інший шлях. Невидима революція у третьому світі», в якій розглядається еволюція нелегальних форм діяльності, аналізується їхнє значення у становленні ринкової економіки тінювими засобами.

Автор звертає увагу на тінізаційні особливості традиційної урбанізації в Перу, внаслідок якої створюються передумови для розвитку сучасної промисловості порівняно з наслідками процесів урбанізації на Заході. Якщо у західних країнах паралельно зі зростанням міст росли і мануфактури, соціальна інфраструктура, то у залежних країнах темпи зростання міського населення значно випереджали темпи зростання зайнятих. Тому неприховане безробіття існує в більшій мірі серед недавно урбанізованого населення, а приховане – у міському великому неформальному секторі. Якщо б не було нелегального сектору, то найважливіші міські проблеми так і не були б вирішені. Наприклад, майже наполовину житлова проблема була ліквідована засобами нелегальної діяльності.

Аналіз соціально-економічних процесів в Перу свідчив про те, що в умовах масової урбанізації країни органи влади виявилися не в змозі вирішити її проблеми легальними засобами, зокрема забезпечити житлом внутрішніх мігрантів, у зв'язку з чим мігранти не з власної провини стали тіншовиками. Автор досліджує причини незаконного захоплення землі, діяльність нелегальних організацій, що домагаються легалізації протизаконного житлового будівництва. Тіншові засоби не тільки є єдино можливим шляхом вирішення житлової проблеми для людей із низьким рівнем доходів, а й водночас засобом становлення та зміцнення легальної приватної власності, розбудови ринкової системи, модернізації країни.

Причиною існування організації обсяжної нелегальної діяльності в Перу Е. де Сото вважає високі трансакційні витрати первинної легалізації і підтримки легального бізнесу, а також бюрократичні перепони, що заважають вільному розвитку ринкових відносин. Ці ідеї перуанського вченого перевернули традиційні оцінки співіснування тіншового та офіційного бізнесу в «третьому світі» [4]. До цих досліджень вважалося, що тільки легальний сектор є носієм сучасних позитивних тенденцій розвитку і виконання позитивної соціальної функції. Насправді, доводять висновки робіт перуанського економіста, легальний сектор економіки країн «третього світу» ґрунтується на чисельних бюрократичних перекрученнях, його соціально-економічна ефективність є напрочуд низькою. На противагу цьому сектору, на думку Е. де Сото, тіншовий побудований на справді демократичному економічному порядку, на реалізації принципів вільної конкуренції. Таким чином, тіншовий сектор у цих країнах виконує важливу компенсаторну функцію щодо забезпечення економічного розвитку. У зв'язку з цим, оскільки питома вага бюрократичних засад організації економічного життя найбільш велика у країнах, які є залежними чи у перехідних економічних, то саме у цих країнах масштаби тіншової економічної діяльності виявляються найбільш значними.

«Наше дослідження показує, – пише де Сото, – що готовність перуанців діяти поза меж закону в значній мірі є результатом раціональної... оцінки витрат законслухняності». Таким чином, основною причиною тіншової економічної діяльності виявляється нераціональний правовий режим, коли «процвітання компанії в меншій мірі залежить від того, наскільки добре вона працює, і в більшій – від витрат, накладених на неї законом. Підприємець, який краще маніпулює цими витратами або зв'язками з чиновниками, виявляється більш успішним, ніж той, хто стурбований лише виробництвом» [5, с. 178, 189].

Інше важливе теоретичне дослідження цього автора – дослідження механізму самоорганізації тіншової економіки. В тіншовій діяльності панує не брутальне насилля, як це часто уявляється, а своєрідне тіншове нелегальне право. Виконаний де Сото аналіз механізмів діяльності різних тіншових сфер – житлового будівництва, транспорту, торгівлі показує, що тут існують стійкі тіншові організаційні зв'язки, координаційні контакти суб'єктів тіншової діяльності між собою та із зовнішнім світом. У тіншовій системі діє своєрідний паралельний світ зі своїми «профспілками», судами і правовими нормами регулювання, які є набагато більш ефективними, ніж ті, що існують в офіційному світі. Навіть неминучий для тіншових процесів механізм підкупу державних чиновників перетворюється у стійкий, налагоджений порядок, який працює на засадах загально визнаного консенсусу. Високі трансакційні тіншові витрати бізнесу обумовлюють суто індивідуалістичну діяльність заздалегідь неефективною, що примушує тіншовиків згуртовуватися в нелегальні організації.

Е. де Сото пропонує у зв'язку з цим оригінальну класифікацію трансакційних витрат бізнесу на основі критерію «легальність-нелегальність» (див. табл.) [5, с. 176–215].

Таким чином, керуючись своєрідним критерієм «витрати-результати», підприємець має зробити вибір на користь легальної або нелегальної діяльності. Вибір нелегальної організації позбавляє підприємця витрат на сплату «ціни підкорення закону», але замість цього він має нести витрати на сплату «ціни нелегальності».

Де Сото звертається до проблеми недієздатності законів про власність за межами країн Заходу. Якщо в цих країнах активи мають подвійну природу свого життя: вони не тільки безпосередньо використовуються для задоволення потреб господарювання, але є й джерелами капіталу (тобто гарантією отримання кредитів), то в залежних країнах вони цю другу функцію не виконують, таким чином фактично не виявляються як капітал. У зв'язку з цим де Сото виділяє шість ефектів приватної власності:

- фіксація економічного потенціалу активів;
- інтеграція розрізненої інформації;
- відповідальність власників;
- підвищення ліквідності активів;
- розвиток суспільних зв'язків;
- паспортизація угод.

«Капітал, – відмічає де Сото, – виникає завдяки його відображенню в записах про право власності, про заставу, у тексті контрактів і в інших подібного роду паперах, що фіксу-

Порівняльний аналіз витрат у легальному та нелегальному секторах економіки

| Ціна підпорядкування закону | Ціна нелегальності |
|--|---|
| Витрати первинної легалізації. Витрати легального бізнесу | Витрати, пов'язані з ухиленням від покарання (легальних санкцій). Витрати, пов'язані з трансфертом чистих доходів. Витрати, пов'язані з ухиленням від оподаткування і порушенням законів про працю. Витрати, пов'язані з відсутністю легально зафіксованих прав власності. Витрати, пов'язані з неможливістю використання контрактної системи. Витрати, пов'язані з виключно двостороннім характером нелегальної оборудки. Витрати доступу до нелегальних процедур розв'язування конфліктів |

ють соціально та економічно найбільш корисні характеристики відношення активів у протилежність видимим якостям самих речей... У розвинутих країнах система документального відображення активів існує для забезпечення інтересів іншої сторони оборудок і гарантує відповідальність, оскільки саме для цих цілей існує інформація, що міститься в них, правила, норми і механізми, які попереджають порушення цих норм і правил» [6, с. 56–57].

У жодній із залежних країн де Сото не знайшов єдиної правової системи реєстрації нерухомості. Це означає, що більша частина власності, що належить фізичним та юридичним особам, законодавчо не захищена. Оскільки громадяни країн «третього світу» не можуть легалізувати свою приватну власність, їм доводиться володіти нею нелегально або реалізовувати своє право на власність неправовими методами. Звідси широкий розвиток нелегальної економіки. Як наслідок асиметричного обмеження для більшості членів суспільства можливостей користуватися шістьма позитивними ефектами приватної власності є широка їх маргіналізація [7, с. 143–158].

Вивчення історії визнання законності позалегалічних прав власності в США при освоєнні Заходу дало можливість де Сото наочно показати, як американці використали початково тінювий сектор як засіб швидкого їх соціально-економічного розвитку. «Самочинне захоплення земель – це давня американська традиція. Однак американцям вдалося здійснити прорив у галузі законодавства, запровадивши правову новелу, відому як «переважне право». Саме цей принцип у XVII–XVIII ст. відіграв ключову роль у процесі узаконювання нелегальної власності як найважливішого фактора загальної детінізації в США. Вивчення щодо цих процесів історії окремих штатів дало змогу де Сото зробити висновок про те, що чим більше було правових перепон, тим більше масштаби нелегальної діяльності. І навпаки, у тих штатах, де раніш було впроваджено «переважне право» на землю, з'явилися джерела швидкого економічного зростання і підвищення добробуту населення. Він показує, що спроби боротьби з системним розповсюдженням позалегалічної діяльності були приречені на поразку будь-де, де влада штатів або федеральний уряд намагалися ігнорувати права нелегалів.

Уроки американського досвіду мають велике значення для вибору шляхів детінізації економіки країни «третього світу», колишнього соцтабору, а також України. «У перетворенні Сполучених Штатів у найбільш могутню і найбільш насичену капіталом ринкову економіку світу, – підкреслює де Сото, – відіграло визнання законності позалегалічних прав власності, їхня інтеграція в загальнонаціональну систему прав власності... Ухвалення законів, що надають право повноцінного життя позалегалічним групам населення, американські політики виявили революційну ідею, що правові інститути мають майбутнє і право на виживання, тільки якщо вони відповідають суспільним потребам» [6, с. 151, 153].

Висновки інституціоналізму, неоінституціоналізму про об'єктивний характер різномірності соціально-економічної

структури залежних країн, особливий характер прискорення розвитку позалегалічного сектору в умовах їхньої модернізації мають важливе теоретико-методологічне значення для поглиблення вивчення сучасних тінювих процесів у вітчизняних реаліях. Так, у даних історичних умовах – умовах зростаючої системної кризи пануючої економічної моделі – досить переконливо з'ясувалося, що найбільш потужним потенціалом стабільності та сталого розвитку на передбачуваному відрізку історичного шляху володіють саме ті суспільства, де генетично розвинута змішана, нечиста, експлярна економіка. Наприклад, сучасні модернізаційні успіхи південносхідноазійської моделі економічного розвитку пов'язані, зокрема, з тим, що їй притаманна набагато більш розвинута експлярна структура, ніж у сучасного західного суспільства, і в зв'язку з цим вона є значно більш стійкою, адаптогенною до стрімких змін та перманентної нестабільності. Подібна експлярність є закономірністю розвитку і українського суспільства. Так, йому на відміну від західного відповідає не тільки тотальний характер гібридизації влади, а й наявність гібридних економічних форм, таких як податок на додану вартість, напівпідприємництво. Як зазначають дослідники економічної структури українського суспільства, вагомим чинником його виживання є надзвичайно тісний характер інтеграції приватного бізнесу з роботою за наймом – напівприватно-службовою діяльністю. Для багатьох підприємців-службовців збереження посади (службового місця) в «офіційній» діяльності відіграє багатофункціональну роль: для одних вона є головним засобом нейтралізації конкурентно-адміністративного контролю та протидії, соціального прикриття, для інших – способом накопичення трудового стажу, для третіх – страховкою на випадок стрімких соціальних змін, банкрутства [8, с. 222–224].

Відсутність в економічній структурі залежних країн ряду необхідних господарських блоків призводить до різкого зниження ефективності функціонування сусідніх блоків, неможливості здійснювати відтворення без широкого використання централізованого позавартісного перерозподілу на їх користь виробничих ресурсів суспільства, які вилучаються з інших секторів економічної структури.

Стан економічної структури, при якому відсутність будь-якого блоку економічної структури, необхідного для структурного розвитку, призводить до неможливості для сусідніх блоків функціонувати без перманентного централізованого позавартісного перерозподілу на їхню користь суспільних ресурсів, що вилучаються з інших блоків, має назву структурного розлому. Останній є якісно новим явищем, що має суттєві відмінності за наслідками для розвитку тінізаційних процесів від структурного розриву.

Міжсекторний розлом разом з іншими протиріччями незавершеної модернізації, наприклад «гібридизацією» влади, призводить до виникнення потужної тінізації економічних процесів, зокрема явищ бюрократизації, розвитку корупції, функціонування елітної економіки [8, с. 232–233].

Висновки

Таким чином, теоретико-методологічне значення застосування висновків інституціоналізму та неоінституціоналізму виявляється в тому, що на відміну від неокейнсіанських та неокласичних концепцій економічного розвитку, які в переважній мірі орієнтовані на дослідження економіки в параметрах суто прозахідних моделей, інституціоналізм базується на якісно відмінних теоретичних засадах, які дають можливість аналізувати специфічні умови трансформації в залежних країнах, формування в них у зв'язку з цим суттєвих факторів тінізації зростання.

Значний вплив на теорію розвитку «третього світу», започаткування необхідності дослідження та врахування його цивілізаційних особливостей по відношенню до домінуючих західних країн спричинили ідеї Макса Вебера (1864–1920), перш за все його роботи «Протестантська етика і дух капіталізму» та «Три чистих типа легітимного правління».

Наукова концепція «азійської драми» К. Мюрдаль виникла як суб'єктивне усвідомлення проблем, які виникли в процесі модернізації країн – об'єктів аналізу у зв'язку з реалізацією при цьому прозахідних моделей розвитку. Слаборозвинутість має сприйматися не як зло, яке можна швидко подолати в параметрах вестернізації, а як драма, яка є наслідком неврахування особливостей цих країн у західних рецептах модернізації.

Найважливішого значення для дослідження тіньових процесів (у тому числі і в Україні), вивчення закономірностей накопичення тінізаційних протиріч у залежних країнах мають праці представника неоінституціоналізму Ернандо де Сота. Причиною існування організації обсяжної нелегальної діяльності в Перу Е. де Сото вважає високі трансакційні витрати первинної легалізації і підтримки легального бізнесу, а також бюрократичні перепони, що заважають вільному розвитку ринкових відносин. Ці ідеї перуанського вченого перевернули традиційні оцінки співіснування тіньового та офіційного бізнесу в «третьому світі».

Інше важливе теоретичне дослідження цього автора – дослідження механізму самоорганізації тіньової економіки. У тіньовій діяльності панує не брутальне насилля, як це часто уявляється, а своєрідне тіньове нелегальне право. Виконаний де Сото аналіз механізмів діяльності різних тіньових сфер – житлового будівництва, транспорту, торгівлі – показує, що тут існують стійкі тіньові організаційні зв'язки, координаційні контакти суб'єктів тіньової діяльності між собою та із зовнішнім світом. У тіньовій системі діє своєрідний пара-

лельний світ зі своїми «профспілками», судами і правовими нормами регулювання, які є набагато більш ефективними, ніж ті, що існують в офіційному світі.

Уроки американського досвіду мають велике значення для вибору шляхів детінізації економіки країни «третього світу», бувшого соцтабору, а також Україною. «У перетворенні Сполучених Штатів у найбільш могутню і найбільш насичену капіталом ринкову економіку світу, – підкреслює де Сото, – відіграло визнання законності позалегальних прав власності, їх інтеграція в загальнонаціональну систему прав власності... Ухвалення законів, що надають право повноцінного життя позалегальним групам населення, американські політики виявили революційну ідею, що правові інститути мають майбутнє і право на виживання, тільки якщо вони відповідають суспільним потребам».

Таким чином, висновки інституціоналізму, неоінституціоналізму про об'єктивний характер різноманітності соціально-економічної структури залежних країн, особливий характер прискорення розвитку позалегального сектору в умовах їхньої модернізації мають важливе теоретико-методологічне значення для поглиблення вивчення сучасних тіньових процесів у вітчизняних реаліях.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990. – 809 с.
2. Toynbee A. Study of History. V.3 / A. Toynbee. – London, 1934. – P. 380.
3. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М., 1972. – 767 с.
4. Латов Ю.В. Неформальная экономика как глобально-историческое явление. Эволюция исследований неформального сектора экономики за рубежом / Ю.В. Латов // Теневая экономика: экономический и социальный аспекты: Проблемно-тематический сб. – М., 1999. – С. 13–66.
5. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в «третьем мире» / Э. де Сото. – М., 1995. – 320 с.
6. Сото Э. де. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире / Э. де Сото. – М., 2001. – 272 с.
7. Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики / Р.М. Нуреев. – М.: Норма, 2008. – 640 с.
8. Предборский В.А. Детинизация экономики у контексті трансформаційних процесів / В.А. Предборский. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.